

פרק 1

תולדות העבודה החינוכית-סוציאלית בישראל

חזקיה (חזי) אהרוני

מבוא

העדויות הראשונות לשימוש בעקרונות ויישומים ב"עבודה חינוכית-סוציאלית", או "פדגוגיה חינוכית-חברתית" כפי שהיא מכונה באירופה, הן בנות אלפי שנים וכנראה עתיקות כמו האנושות עצמה. סממנים של שורשיה נטועים עמוק בחיים ובתרבות היהודיים. החשיבה ודרך החיים היהודית תמיד הדגישו את הלימוד ואת העזרה לילד הרך ולנצרך. ערכים אלה הם צאן הברזל של העם היהודי, והם משתקפים פעמים רבות בתנ"ך, בכתביהם של חכמי ישראל, בספרות היהודית ובעצם היותנו אומה של מתנדבים וחברת רווחה. ערכים אלה טבועים בחיי היום יום שלנו, ולמעשה עבודה חינוכית-סוציאלית ופדגוגיה חינוכית-חברתית משקפות את מתן החשיבות ללימוד הילד הרך והנער ולהגשת עזרה לחלש ולחסר היכולת, מעשים הנחשבים למצווה גדולה לפי ערכי היהדות.

הבנת הרקע ההיסטורי של העבודה החינוכית-סוציאלית תסייע לנו להבין לאן פנינו מועדות ואיך לתכנן טוב יותר את צעדינו לעתיד. כמו כן, שימור מידע על העבר הוא גם צעד ארגוני חשוב לכל ארגון ועמותה לצורך העברת הידע והניסיון שנצברו וכן המסרים מדור לדור.

בפרק זה אגדיר מהי עבודה חינוכית-סוציאלית על פי פעולתה הלכה למעשה בישראל, ואביא דוגמאות לעדויות היסטוריות ראשונות לקיום עקרונות של העבודה החינוכית-סוציאלית ושימוש בהם מלפני קום המדינה ועד ימינו אלה. כמו כן, אתאר את התנאים שבהם התקיימה ועדיין מתקיימת עבודה חינוכית-סוציאלית, את האתגרים העומדים בפניה ואת השפעתה על אוכלוסיות בסיכון ועל אנשי המקצוע הפועלים במסגרתה.

לעלויות המסיביות של מעפילים ועולים לארץ ישראל בזמן קצר ובתנאים קשים הייתה השפעה מכרעת על המדיניות, התרבות, הכלכלה וחיי החברה והדת המגוונים בישראל, והן אילצו את מחנכי הדור למצוא פתרונות חינוכיים-טיפוליים הולמים למגוון רחב של אוכלוסיות ילדים ובני נוער בסיכון. נוכל להבין ולתכנן טוב יותר את השירותים הניתנים לאוכלוסייה זו, כולל הכנה נאותה של עובדים ואנשי מקצוע המשרתים אותם, אם נתבסס על הניסיון בתחום שהצטבר בישראל, אך אנו יכולים ללמוד גם ממדינות הגירה רבות ברחבי העולם ולאמץ גישות חינוכיות טיפוליות המותאמות לישראל. עם זאת, מדינות אחרות יכולות להשוות את פעילותן בתחום עם הניסיון הישראלי.

בפרק ייסקרו גם תולדות המדרשה להכשרת עובדים חינוכיים-סוציאליים ותרומת עמותת "אפשר" לקידום העבודה החינוכית-סוציאלית, ואסיים במסקנות המתבקשות מתוכני הפרק.

הגדרה ל"עבודה חינוכית-סוציאלית"

מהי עבודה חינוכית-סוציאלית, ואיך נוכל להגדירה? אנשי מקצוע ואקדמיה שונים הם בעלי דעות שונות. חלקם מודים שקיימים קשיים בהגדרת תחום רחב זה, הנושק לתחומים רבים, כגון: חינוך, עבודה סוציאלית, פסיכולוגיה ועוד, ושקל יותר לתאר מה עושים בו מאשר לתארו באופן

תאורטי (כהנא, 2005). ב"ספר כהנא" ניתן להבחין במספר ניסיונות להגדיר מהי עבודה חינוכית-סוציאלית מנקודות ראות שונות על ידי אנשי מקצוע רב-תחומיים. ההגדרות ניתנו בתקופות שונות, והן משתמשות במונחים מגוונים ומבטאות את הלך הרוח והגישה החינוכית-טיפולית שרווחה בימים שבהם הוגדרו. ההגדרה הראשונה לעבודה חינוכית-סוציאלית, המלווה את עמותת "אפשר" מאז 1987, היא:

העבודה החינוכית-סוציאלית הנה תחום עיון, טיפול ושיקום, המיועד לנחשלים ולחריגים, בעלי תפקוד בלתי תקין, ואשר אינם מקבלים טיפולם במערכות הקונבנציונליות-פורמליות. העבודה החינוכית-סוציאלית מבוצעת במסגרות פנימייתיות, מצד אחד, ובמסגרות קהילתיות פתוחות, מצד שני, לכל הגילאים. העובדים החינוכיים-סוציאליים משלבים בעבודתם השיקומית שיטות ויסודות מתחום החינוך והפדגוגיה, מחד גיסא, ומתחום העבודה הסוציאלית, מאידך גיסא. תפקידם מתבצע בדרך כלל, כחולייה בתוך צוות רב-מקצועי (כהנא, 2005, עמ' 9-10).

הגדרה זו הושפעה כנראה ממונחיו ומתורתו של פרופ' קרל פרנקנשטיין על "ילדים ונוער עזובים", ואף שהיא אינה מעודכנת ומשתמשת במונחים המתארים ילדים ובני נוער במונחים שעבר זמנם ואינם בעלי תקינות פוליטית בימים אלה, יש בה כמה נקודות חשובות שניתן ללמוד מהן ולהתאימן גם לימינו אלה: עבודה חינוכית-סוציאלית משלבת תאוריה ועשייה: **עיון, טיפול ושיקום**, היא משלבת שיטות, גישות, יסודות ועקרונות מתחום **החינוך והפדגוגיה ומתחום העבודה הסוציאלית**, מבוצעת **בפנימיות וגם בקהילה**, מטפלת בתלמידים **נושרים** מהמסגרת הרגילה, משרתת את **כל הגילאים** (לא רק ילדים ונוער, אלא גם מבוגרים) ועוסקים בה **אנשי מקצוע רב-תחומיים**.

בכנס הארצי הראשון לעבודה חינוכית-סוציאלית, שאורגן על ידי עמותת "אפשר" ושהתקיים בדצמבר 1992, נשאו דברים יוחנן וזנר, אהרן לנגרמן ואחרים, בדיון על "הגדרתה ומהותה של העבודה החינוכית-סוציאלית". בשנת 1994, צוות חשיבה מיוחד של העמותה נתן ביטויים ופירושים חדשים להגדרה והתאים אותה לרוח התקופה (כהנא, 2005). מאז ועד היום הדיון בהגדרה לא פסק, והוא מופיע מדי פעם בפרסומי העמותה, בדבר העורך, במאמרים ובדיונים מקצועיים בעמותת "אפשר" ומחוצה לה.¹ הגדרה נוספת ומתוקנת במקצת מופיעה בדפדפת שפורסמה על ידי העמותה בשנת 2000 ונוסחה כדלהלן:

עבודה חינוכית-סוציאלית עוסקת בטיפול ושיקום של אוכלוסיות בעלות קשיי הסתגלות וחריגות, הן בפנימיות והן במסגרות קהילתיות פתוחות. העובדים החינוכיים-סוציאליים משלבים בעבודתם החינוכית והשיקומית שיטות ויסודות מתחום החינוך והחברה ומתחום הטיפול והעבודה הסוציאלית, כאשר הנם מהווים חולייה בתוך צוות רב-תחומי (אפשר, 2000).

---

¹ ראו למשל בכתב העת "מפגש", 25 (2007), עמ' 125-148, וכן בביטאון "אפשר", 12 (2003), שהוקדש לנושא "על חינוך וטיפול ומה שביניהם".

גישה נוספת היא להגדיר את תפקידו של "העובד" או "המטפל", במקום לתת שם או הגדרה לתחום העשייה. במובן זה, העובד החינוכי-סוציאלי היה האיש האחראי לקבוצת ילדים במעון ושימש מעין "אב בית" של הקבוצה. תפקידו היה להדריך את הילדים בתחום החינוך הבלתי פורמלי והחינוך המשלים בכל שעות היום, ובעיקר בשעות אחר הצהריים, ללוותם בכל מהלך חייה הפנימייה ולסייע להם בקיום סדר יומם וביחסיהם הבין-אישיים. למעשה, העובד או המדריך שימשו מעין חלופה להורה במערך חייו של הילד בפנימייה. עובדים סוציאליים, פסיכולוגים ואנשי צוות אחרים שימשו כצוות רב-תחומי נלווה לטיפול בילד, וכל אחד תרם את תרומתו המקצועית הייחודית. מודל זה של איש צוות במעון המעורב ישירות באינטנסיביות רוב שעות היום בעבודה עם הילד ובטיפול בו, הולך ונעלם. במקומו יש תחלופה גדולה של מדריכים במשך שעות היום ולאורך השנה, וחלקם אף ללא רקע מקצועי והסמכה (כהן וכהן, 2001).

הגדרה עדכנית ורחבה יותר, הדנה בהיבטים תאורטיים ויישומיים רחבים מהמקובל, מוצעת על ידי המשרד האירופי של האגודה הבין-לאומית לעובדים חינוכיים-סוציאליים (The AIEJI European Bureau of the International Association of Social Educators):

תאוריה על אודות האופן שבו תנאים פסיכולוגיים, חברתיים וחומריים וכן תפיסות ערכיות שונות, מעודדים או מונעים התפתחות וצמיחה כלכלית, איכות חיים ורווחה של הפרט או הקבוצה (גרופר, 2007).

הגדרה זו, אשר אומצה על ידי נציגי ארגוני העובדים החינוכיים-סוציאליים של מדינות אירופה, נכתבה במטרה לשקף קשת רחבה של דעות ומגוון היבטים של העבודה החינוכית-סוציאלית הקיימים במדינות האיחוד האירופי. כוונת מחברי המסמך לא הייתה להציע עבודה חינוכית-סוציאלית כהגדרה סגורה, אלא להציע לכל עובד מסגרת השראתית ולספק לו מקורות ורעיונות בסיסיים לפעילות בתחום (גרופר, 2007).

באחד מגיליונות "מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית", התנהל בתגובה לפרסום המסמך האירופי ותרגומו לעברית על ידי עמותת "אפשר" (ראו נספח 4, מסמך הוועדה האירופית), דיון אקדמי מקיף ומעניין בין אנשי מקצוע, על אודות ההגדרה והכשירות של העובדים החינוכיים-סוציאליים (גרופר, 2007; להב, 2007; רומי, 2007).

בפרק זה ובהתאם להגדרות השונות שהובאו במבוא לספר, אדגיש שהמונחים "פדגוגיה סוציאלית", "עבודה חינוכית-טיפולית" או "עבודה חינוכית-סוציאלית" -- כולם מתארים את אותו עיסוק. בהתאם לכך, אני מציע את ההגדרה הבאה: השיטה, התהליך והיישום של השימוש בכלים ובעקרונות חינוכיים-פדגוגיים המשלבים עקרונות מהטיפול הסוציאלי, על מנת לסייע לפרט או לקבוצה שבסיכון; זאת כדי שיוכלו להתפתח, ללמוד, להתנהג ולפעול בחברה בהצלחה רבה יותר.

גופים וארגונים שונים מכנים או מגדירים עבודה חינוכית-סוציאלית באופנים שונים ומיישמים אותה בדרכים שונות. חלקם מכנים אותה "חינוך בלתי פורמלי", שם המבוסס על התיאור של מסגרת הפעילות, דרכי הפעולה והערכתם, ופחות על חקירת בסיס ההשערות התאורטיות והפילוסופיות שעליהם התחום מבוסס (רומי ושמידע, 2007). כינוי נוסף לעבודה חינוכית-סוציאלית הוא "חינוך משלים", שהוא למעשה שם נרדף ל"חינוך בלתי פורמלי", ונעשה בו שימוש נרחב בשנותיה הראשונות של המדינה. החינוך המשלים כולל כל תכנית המתבצעת לאחר יום

הלימודים הרגיל וכל עבודה חינוכית-טיפולית-חברתית בקרב אוכלוסיית ילדים ובני נוער בסיכון (קשתי, אריאלי ושלסקי, 1997). להב ושמש (2003) מתייחסים לתחום **קידום נוער כ"גישה חינוכית-סוציאלית"**, בעוד בעמותת "אפשר", משתמשים לאורך כל שנותיה, במונח "**עבודה חינוכית-סוציאלית**", תחום המשלב **עקרונות מתחומי החינוך והטיפול**.

אולי בשל המונחים והדעות השונים המתארים לרוב את אותה העבודה ואת אותם אנשי מקצוע הפועלים בתחומה, קבוצות רבות טוענות לכתר עובדי העבודה החינוכית-סוציאלית. מבלי להתחשב בהגדרות ובדעות השונות, אין ספק כי העבודה החינוכית-סוציאלית היא בעלת נוכחות חזקה בשדה החינוכי-חברתי-טיפולי זה שנים רבות ומאופיינת בעשייה וביישומים עשירים. זאת אף שהיבטיה התאורטיים, האקדמיים והחוקיים עדיין מתפתחים, משתנים ומבשילים עם הזמן בישראל ומחוצה לה (אפשר, 2002; Winkler, 2009; Julia, 2005).

שילוב **חינוך וטיפול** כמרכיבים עיקריים בהגדרת העבודה חינוכית-סוציאלית הוא חשוב ביותר. חיוני שנשלב בעבודתנו בקרב ילדים, בני נוער או מבוגרים בסיכון גישות ועקרונות מתחומי התאוריה והעשייה **החינוכיות והטיפוליות**. רק אז מעורבותנו תהיה יעילה ותתרום יותר לרווחתם של קבוצות אלה. בעיות פסיכולוגיות עלולות ללא ספק להפריע לתהליכי הלמידה והטיפול בקרב קבוצות בסיכון. על כן, לפי ההגדרה של העבודה החינוכית-סוציאלית שהוצעה לעיל על ידי המחבר, עבודה חינוכית או פדגוגיה חברתית הם **המקום שבו חינוך וטיפול נפגשים**.

שורשיה ההיסטוריים של העבודה החינוכית-סוציאלית בישראל

כפי שהוגדר ונכתב לעיל, לעבודה החינוכית-סוציאלית פנים רבות ומאפיינים שונים שהלכו והשתנו, הותאמו או התרחבו עם השנים. לפנינו תיאור של מסגרות שונות השייכות לתחום העשייה של העבודה החינוכית-סוציאלית בישראל. ראשיתן עוד לפני קום המדינה, בטיפול ביתומים ובילדים בעלי צרכים מיוחדים והיום הן מיוצגות על ידי מסגרות חוץ-ביתיות (פנימיות, כפרי נוער, ישיבות וכדומה) וכן על ידי מסגרות קהילתיות מפותחות ומורכבות.

טיפול ביתומים ובילדים בעלי צרכים מיוחדים

ניתן לומר כי שימוש פורמלי מאורגן בגישות ועקרונות מתחום העבודה החינוכית-סוציאלית נעשה בארץ ישראל לראשונה בשנת 1880, בהיפתח בית היתומים הידוע "דיסקין" בירושלים וכמו כן בפתיחת "בית הספר העברי לילדים עיוורים" בירושלים בשנת 1910. שני מוסדות אלה שכנו בעת פתיחתם בירושלים העתיקה והיוו נקודות ציון חשובות בעבודה החינוכית-סוציאלית המודרנית, וכמוהם בית הספר הראשון בארץ ישראל לחינוך מיוחד, "נצח ישראל", שנפתח בתל אביב בשנת 1929. מכאן, שגם עבודה עם תלמידים בעלי צרכים מיוחדים נכללת במסגרת העבודה החינוכית-סוציאלית, המשלבת עקרונות התערבות מתחום החינוך והטיפול ומבוצעת על ידי צוות רב-תחומי.

פנימיות, מוסדות ומרכזים טיפוליים חוץ-ביתיים

בישראל מצוי אחד מהריכוזים הגבוהים ביותר בעולם של פנימיות ומוסדות חינוך וטיפול חוץ-ביתיים (Grupper, 2009). הם כוללים כפרי נוער, בתי ספר חקלאיים, מסגרות חינוך של ילדי חוץ

בקיבוצים, מוסדות טיפוליים בחסות משרד הרווחה, משרד הבריאות וגופים פרטיים וכן מוסדות של רשות חסות הנוער לנוער עובר חוק, ישיבות ופנימיות משולבות. לפני קום המדינה, בתקופת העליות הגדולות, עלו לארץ ילדים רבים, לעתים ללא הוריהם, ורבים מהפנימיות וכפרי הנוער היו פופולריים מאוד. הילדים זכו בדרך כלל לטיפול ולחינוך טובים יותר מאשר ילדים ששהו עם הוריהם, מאחר שבשל מצבם הכללי והחברתי, התקשו הורים אלו לספק לילדיהם כלכלה וחינוך נאותים. אך החל משנות השבעים של המאה העשרים נאלצו המסגרות החוץ-ביתיות להשתנות ולהתאים את עצמן לאתגרים חדשים, עם קליטתם של ילדים ובני נוער שבאו מהפריפריה, ממשפחות מצוקה וממשפחות שביקשו לתת לילדיהם חינוך או מסגרת אידאולוגיים, דתיים ייחודיים או אחרים. מסגרות אלו הפכו ל"רשת הצלה" עבור ילדים ובני נוער ילידי הארץ שהחברה נכשלה בחינוכם ובטיפול המתאים בקשייהם, או עבור ילדים ובני נוער עולים, נוער בהדרה ובסיכון וכן עבור נוער עובר חוק אשר נשלח על ידי בית המשפט להסתכלות או לחינוך מחדש (קשתי, 2004). לפי גרופר, בשל העלות הגבוהה של חינוך ילד בפנימייה, הנטייה לתמוך במשפחה ולהשאיר את הילד בקהילה והתייג השלילי של הפנימייה, מסתמנת לאחרונה מגמת ירידה במספר המתחנכים בפנימיות בישראל (Grupper, 2009).

שירותי תקון לנוער

שירותי תקון מוגדרים כהסדרים שהחברה מעמידה להגנת עצמה מפני עבריינות ולהחזרת עובר החוק למוטב (קשתי, אריאלי ושלסקי, 1997). שירותי תקון מעוגנים בחוק ומנוהלים על ידי הממשל. בישראל, שירותי תקון הם בתחום טיפולו ואחריותו של משרד הרווחה, וכוללים את האגף לקידום נוער במשרד החינוך, שירות המבחן לנוער ולמבוגרים, רשות חסות הנוער, השירות לשיקום נוער, השירות לנערה והאגף לנוער וצעירים, שירות בתי הסוהר למעצר קטינים ובני נוער ועוד.

בשנת 1932, בתקופת המנדט הבריטי, נוסדו בארץ לראשונה שירותי תקון לנוער עובר חוק. בראש יחידת נוער זו עמד ה' ראנולדס, אזרח בריטי, ששימש כקצין הנוער הראשון. תפקידו היה לסייע לשופטים על ידי הספקת מידע מקדים על הרקע של הנער או הנערה שעברו על החוק, טרם גזר הדין (לוי, 1989). היום, בתחילת המאה העשרים ואחת, שירותי תקון ניתנים בקהילה בערים וברשויות המקומיות, במוסדות טיפוליים מיוחדים ובמתקני כליאה לנוער. כמו כן, קיימים מוסדות טיפוליים לנוער עובר חוק, המופעלים על ידי רשות חסות הנוער של משרד הרווחה (ולא על ידי רשויות המשפט, כנהוג במספר מדינות מערביות). ברבים ממעונות ומוסדות טיפוליים אלה וכן במרכזים טיפוליים ברשויות המקומיות, ילדים ובני נוער בסיכון מטופלים על ידי עובדים סוציאליים, וחלקם -- גם על ידי עובדים חינוכיים-סוציאליים, המכונים גם "מדריכים חינוכיים", וכן למדריכי נוער, עובדי קידום נוער או עובדי תכנית נוער וצעירים של האגף לנוער וצעירים. עובדים מקצועיים אלה משתמשים בדרך כלל בגישות המשלבות כלים ועקרונות מתחום החינוך והטיפול, כפי שהוגדרה לעיל עבודה חינוכית-סוציאלית.

תקופת הזרמים, 1919--1948

משנת 1919 ואילך, בתקופת המנדט הבריטי, קבוצות שונות ומגזרים חינוכיים-אידאולוגיים שונים הפעילו באופן עצמאי את מערכות החינוך שלהם. פעילות זו נעשתה בשיתוף פעולה עם המחלקה לחינוך של הוועד הלאומי בארץ ישראל, ששימשה כארגון גג לקידום החינוך בארץ.

מגזרים אידאולוגיים אלה הפעילו גם תכניות חינוכיות להתערבות עם אוכלוסיות בסיכון, אשר שילבו גישות מתחומי החינוך של ילדים ובני נוער והטיפול בהם. תקופה זו כונתה "תקופת הזרמים", ונמשכה משנת 1919 ועד לשנת 1948, עת הקמתה של מדינת ישראל וחקיקת "החוק לחינוך הממלכתי". בתקופה זו, כל משפחה בחרה לשלוח את ילדיה לבית הספר שהתאים לאידאולוגיה הדתית, הפוליטית והתרבותית שלה. בתי הספר היו מבוססים לרוב על אידאולוגיה והשתייכות דתית, ומטרתם הייתה לא רק ללמד תכנים אקדמיים וערכים חינוכיים, אלא בעיקר להכין את הילד לתהליך החברות מחדש, שמטרתו הסופית הייתה לעזור בבנייתה וביישובה המחודשים של מדינה חזקה ומודרנית בארץ ישראל (רשף ודרור, 1999).

חלק ממסגרות חינוכיות אלה עדיין קיימות עד היום, והן ממשיכות לפרוח תוך התחדשות והתאמת עצמם לשינויים ולצרכים המשתנים של אומה מודרנית. נראה שהדגש שהושם על האידאולוגיה והתהליך של ייסוד האומה מחדש השפיע השפעה מכרעת על אנשים צעירים, וסייע בידם להתאים את עצמם ולהיקלט ביעילות ובהצלחה רבות בחברה הישראלית.

תנועות הנוער

אין ספק כי תנועות הנוער שימשו בסיס וחממה נרחבים לעבודה חינוכית-סוציאלית, והם מילאו (וממלאים גם היום) תפקיד חשוב בחינוכם של ילדים ובני נוער, בפרט בשעות שלאחר בית הספר. פעילות תנועות הנוער התרחשה במסגרות של החינוך הבלתי פורמלי (משלים, נוסף או חלופי), חינוך לפנאי, מועדונים ובתי נוער, מרכזים קהילתיים ומסגרות נוספות, שתרמו גם לחינוכם של רבים מהילדים ובני הנוער בסיכון ולטיפול בהם. מיוחס, שהיה המדריך לענייני נוער ומנהל לשכת הנוער הראשון ושעסק בחינוך המשלים, כינה את גישת החינוך המשלים של בני הנוער האלה "המגמה הסוציאלית בעבודה עם נוער" (דרור, 2007). במסגרתה הופעלו מגרשי משחקים, מועדונים וקייטנות לילדים, ובעיקר עבור אלה שכונו "נוער עזוב", שנשרו מהלימודים והיו מחוץ למסגרת בית הספר.

מפעל עליית הנוער

עלייתם של ילדים ובני נוער לארץ ישראל ולמדינת ישראל הצעירה היא תנועת הצלה יוצאת דופן. התנועה נוסדה לראשונה בברלין בשנת 1933 על ידי רחה פראיר, שהקימה את "המפעל להכשרת ילדי ישראל" בעזרתה ובתמיכתה של התנועה הציונית באירופה, ובעזרת חלוצים מארץ ישראל שהיו פעילים בתוך גרמניה. בעקבות עלייתו לשלטון של הרייך השלישי והמשברים הכלכליים והחברתיים שבאו לאחר מכן, הזכות החוקית של בני נוער יהודים בגרמניה לעבוד נשללה מהם (אורמיאן, 1973). תחילה, פעילות העיקרית של "עליית הנוער" הייתה לשלוח צעירים יהודים מגרמניה בתכנית מיוחדת לשהייה בקיבוצים ובכפרי נוער בארץ ישראל. בני נוער אלה התקשו למצוא עבודה בגרמניה בשל ההגבלות ורדיפות היהודים שם, ופרייר שכנעה את המנהיגות היהודית לעזור להם על ידי שליחתם לארץ. בתום מלחמת העולם השנייה, "עליית הנוער", שבראשה עמדה הנרייטה סאלד, ו"המפעל להכשרת ילדי ישראל", בראשותה של פראיר, קלטו בישראל יותר מ-30,000 ילדים יתומים, שהיו בחלקם הגדול ניצולי השואה. בין השנים 1934--1939 הגיעו לארץ ישראל דרך "עליית הנוער" למעלה מ-5,000 צעירים. 70% מהם היו יוצאי גרמניה, 20% מאוסטריה ו-10% מצ'כוסלובקיה, איטליה ומדינות אירופיות נוספות. הקבוצה

הגדולה ביותר של ילדים עולים הייתה 800 "ילדי טהרן", שהוצאו בשנת 1943 מפולין דרך אירן ורוסיה לארץ ישראל.

בשנים הראשונות לקום המדינה, בעיקר בשנות החמישים, כמעט 60% מהילדים העולים שנקלטו בארץ במוסדות, בפנימיות, בבתי ספר חקלאיים ובכפרי נוער על ידי תנועת עליית הנוער, באו ממדינות מוסלמיות, כמו תימן, מרוקו, טוניסיה ועירק. מאז ראשית שנות השמונים, "עליית הנוער" מטפלת בעיקר בנוער עולה ממדינות שהשתייכו לברית המועצות ומאתיופיה. התנועה ממשיכה לשמש גם היום, במסגרת משרד החינוך, הגוף המרכזי בישראל האחראי למוסדות, פנימיות וכפרי נוער לילדים ובני נוער בסיכון.

ההשפעה הגרמנית וההשפעה האירופית בכלל על תנועת עליית הנוער

רבים מהמסגרות החינוכיות, בתי הספר והמוסדות הטיפוליים וכן שיטות וגישות פדגוגיות בעבודה החינוכית-סוציאלית להתמודדות עם ילדים ונוער בסיכון בישראל, פותחו כתוצאה מהעלייה המסיבית לישראל של יהודים מכל העולם. ילדים יתומים ובודדים החלו להגיע לארץ בתחילת המאה התשע עשרה. הקבוצה המאורגנת הראשונה של ילדים יהודים שעלו לארץ ישראל מאירופה ללא הוריהם, הגיעה בשנת 1882 בליווי קרל נטר, ונקלטה והתחנכה בבית הספר החקלאי "מקווה ישראל". בני נוער אלה הגיעו לבית הספר כדי ללמוד להיות חקלאים, לעבוד את האדמה ולהקים דור חדש של חקלאים יהודים, זאת במטרה לקשור אותם לאדמה. בתקופה זו, החקלאות בארץ ישראל הייתה ברובה נחלתם של התושבים הערבים, והיהודים עסקו לרוב במסחר ובמקצועות החופשיים. בשנת 1904, ישראל בלקינד הגיע לארץ ישראל עם 51 יתומי קישנב והקים עבורם את כפר הילדים הראשון בארץ ישראל, "שפיה".

יש לנו עדות שחלק מהניסיון והגישות המיוחדות בטיפול בילדים ונוער בסיכון בישראל היום, שורשיהם במאה התשע עשרה באירופה. גישות הטיפול והחינוך השונות הושפעו מתנועת "הצופים" באנגליה, תנועת הנוער של "הבונים החופשיים" (Freemasons) בגרמניה, ותנועת בלאו-וייס (Blau Weiss), שהחלה בפעילותה לפני מלחמת העולם הראשונה, גם היא בגרמניה (Kahane, 1997). המנהיגים הציונים באירופה אימצו חלק מהעקרונות של חינוך ילדים ובני נוער יהודים וטיפול בהם מתנועות ואסכולות פרוגרסיביות, שנמצאו לרוב באותם ימים במרכז אירופה, אך הוסיפו לגישות אלה מרכיבים אידאולוגיים ברוח התנועה הציונית שאליה השתייכו. מושגים אידאולוגיים אלה השתקפו בהצהרות של המנהיג הציוני הידוע יוסף ויתקין מקרקוב שבפולין. בשנת 1907 הוא הצהיר ש"האהבה לאדמת ארץ ישראל, לשפה ולתרבות העברית היא חלק מהחינוך היהודי", וקהילות יהודיות רבות מחוץ לארץ ישראל, בעיקר באירופה, יישמו זאת הלכה למעשה (אליאב וקליינברגר, 1959)

ד"ר זינגפלד להמן וקבוצה של ילדים מבית היתומים הידוע בקובנה עלו לארץ ישראל והקימו את כפר הנוער בן שמן בשנת 1927. ד"ר להמן היה ידוע בשיטות המקוריות שלו לחינוך כפרי

ובקליטתם של ילדים ובני נוער. כפר הנוער בן שמן שימש מודל והשפיע על דרכי החינוך החוץ-ביתי של בני נוער בישראל ובעולם הרחב (רשף ודרור, 1999).

הגישות והשיטות הפדגוגיות של תנועת עליית הנוער הושפעו בין השאר גם ממיזמים חינוכיים של תנועות בני הנוער באירופה, כגון אלה שהופעלו בבית הילדים בקובנה על ידי ד"ר להמן, מוסד "אהבה" בברלין ובית הספר "באמגרטון" בווינה, שנוסד על ידי המחנך היהודי הפרוגרסיבי זינגפריד ברנפלד. כמו כן הן הושפעו מגישתו הייחודית לטיפול בילדים של המחנך היהודי הדגול ד"ר יאנוש קורצ'ק. עקרונות הקניית זכויות ייחודיות לילדים כחלק מאמנת האו"ם נזקפים לזכותו ומבוססים על משנתו עד היום.

הקשיים הרבים שיהודים עמדו בפניהם כמיעוט נרדף במדינות הנכר שבהן חיו, בעיקר במזרח אירופה, הביאו לפתיחתם של בתי יתומים בקישנב וקובנה מיד בתום מלחמת העולם הראשונה. ילדים יתומים ממוסדות אלה וכן אלה שהתייתמו או הופרדו מהוריהם בתקופת הרייך השלישי, הועלו לארץ ישראל כדי להתחנך בה וכדי לעבוד בה כעובדי אדמה, להיות חלוצים ולבנות מחדש את המדינה שבדרך (אורמיאן, 1973).

מדינה רב-תרבותית ובתנועה מתמדת

גורמים חברתיים, לאומיים ופוליטיים, אידאולוגיים, כלכליים, תרבותיים ודתיים השפיעו על יהודים רבים מכל רחבי תבל לעלות לארץ ישראל ולהתיישב בה. במשך מלחמת העולם הראשונה והשנייה ולאחריה, יהודים החלו נוהרים לארץ המובטחת בהמוניהם. רבים מהם, שהפכו לפליטים, נקלטו בארץ לפני קום המדינה, ואחרים נקלטו לאחר מכן -- במדינה הצעירה שנוסדה על פי החלטת האו"ם בשנת 1948. חלק גדול מן העולים היו ילדים יתומים או ילדים שעלו ללא הוריהם. בין העולים ממדינות המערב היו אנשי מקצוע ומחנכים, שהביאו עמם גישות חינוכיות וטיפוליות חדשות מארצות מוצאם, וניסו להטמיען במולדתם החדשה בטיפול בילדים ובני נוער בסיכון ובעלי צרכים מיוחדים.

מתחילת ייסודה של מדינת ישראל ועד היום, הגיעו ארצה כשלושה מיליון עולים, והם מהווים כמעט 50% מהאוכלוסייה היהודית בארץ כיום. זהו מבצע שאין לו אח ורע, ואין מדינה בעולם שקלטה עולים רבים כל כך תוך זמן כה קצר כדוגמת מדינת ישראל. רוב הישראלים במדינה כיום הם עולים או בני עולים, שהגיעו ארצה במחצית השנייה של המאה העשרים. בשלוש השנים הראשונות לקום המדינה, ישראל הכפילה למעשה את האוכלוסייה שלה. נוסף על כך, בשנות התשעים, היא הגדילה את מספר תושביה בכ-20%, בעלייתם של מיליון עולים ממדינות שהשתייכו לברית המועצות (צמרת, 1999).

מעל 70% מן העולים שהגיעו לישראל מיד לאחר היווסדה, באו מארצות מוסלמיות (עדות המזרח). הם עמדו בפני קשיים ואתגרים תרבותיים רבים, שהשפיעו ללא ספק על סוג החינוך שילדיהם קיבלו ועל איכותו, וכן על הטיפול החברתי-כלכלי שניתן להם לצורך קליטתם והטמעתם בתוך החברה הישראלית במולדתם החדשה. העבודה החינוכית-סוציאלית שימשה ככלי חינוכי-טיפולי מהמעלה הראשונה לטיפול בבעיות ובקשיים העצומים שהעולים החדשים עמדו בפניהם במפגש הבין-תרבותי החדש שנוצר.

לפי אורימאן (1973), קבוצות עולים אלה הגיעו לישראל ומצאו בה מעמדות חדשים, לפי הערכים החדשים של הכוח השליט בישראל, במקרה זה התרבות והערכים המזרח-אירופיים. אין כל ספק שהאתגרים שמולם עמדו העולים החדשים יצרו קרקע פורייה לפתרונות יצירתיים רבים בתחום העבודה החינוכית-סוציאלית, כגון: כפרי נוער, האופייניים לישראל יותר מאשר לכל מדינה אחרת בעולם (Gottesman, 1994), פנימיות ישיבתיות, פנימיות בקיבוצים, מוסדות טיפוליים מיוחדים, תנועות נוער אידאולוגיות, מועדוניות, תכניות העשרה אחרי הלימודים ותכניות התערבות בקרב ילדים ונוער בסיכון בקהילה ובהשמות חוץ-ביתיות.

חינוך בלתי פורמלי ותכניות התערבות אחרי הלימודים

אף שקיימת תכנית כלל-ארצית של משרד החינוך, שתפקידה לספק חינוך איכותי ושוויוני, בתי ספר ציבוריים בקהילה, בערים וביישובים בפריפריה שונים זה מזה באיכות המורים ובאיכות התכניות החינוכיות וההתערבויות החינוכיות-טיפוליות שניתנות לאוכלוסיית התלמידים. הבדלים מהותיים אלה דורשים התערבות מכוונת באימוץ תכניות העשרה ומערכות ארגון וחינוך במסגרות בתי ספר "חלשים" בשכונות מצוקה ובפריפריה, כיוון שרבים מהתלמידים באים מרקע כלכלי וחברתי קשה וממשפחות עולים. אתגר זה פתח את הדרך לתכנית התערבות חינוכית מיוחדת עבור תלמידים בסיכון מרקע כלכלי, חברתי קשה ורקע תרבותי שונה, המכונה "חינוך משלים", או "חינוך בלתי פורמלי". מטרת השירות הייחודי הזה הייתה לחזק ילדים ובני נוער בסיכון. תלמידים אלה קיבלו ממורים ומדריכי נוער העשרה אקדמית ועזרה בשיעורי בית לאחר שעות בית הספר הרגילות והעשרה בפעילות חברתית-תרבותית ("חינוך מונע"). אין ספק כי ניתן לסווג פעילויות ותכניות אלה תחת הכותרת "עבודה חינוכית-סוציאלית" (בינטויץ, 1960).

תכנית חינוכית-טיפולית של העיר תל אביב כמודל למדינה החדשה

לפני קום מדינת ישראל, מחלקת החינוך של העיר העברית החדשה תל אביב הציעה תכנית חינוכית-טיפולית לילדים ובני נוער בסיכון בתוך הקהילה וייסדה למעשה את תכנית ההתערבות העצמאית הראשונה המובנית בקהילה בעבודה חינוכית-סוציאלית. מודל זה אומץ לאחר קום המדינה על ידי קהילות אחרות בארץ ועל ידי משרד הסעד (היום משרד הרווחה ושירותים חברתיים). בשנותיה הראשונות של המדינה, אחת מתכניות ההתערבות בעבודה חינוכית-סוציאלית בעיריית תל אביב, בראשותו של דוד אידלסון ובתמיכתה של החברה לפסיכיאטריה, כללה את הקמת "בית הנער" והפעלה בקהילה של תכנית חינוכית-טיפולית שבה היו מעורבים גם עובדים סוציאליים ברוח ה"הייל פדגוגיה". מאוחר יותר נעשתה הבחנה בין עבודה סוציאלית מונעת ועבודה חינוכית-טיפולית כחלק מתהליך הדרכת נוער (עבודה חינוכית-סוציאלית) בקרב ילדים ונוער "עזובים", לרבות טיפול ב"חבורות רחוב". תהליך זה הפך בימים ההם למוקד לחילוקי דעות בין המחלקה לעבודה סוציאלית והמחלקה לחינוך בעיריית תל אביב, ואנו מוצאים את אותותיהם בדיונים אקדמיים הנמשכים עד היום.²

² ראו למשל מפגש לעבודה חינוכית סוציאלית, 25 (2007), עמ' 115--148.

תכניות לילדים ובני נוער בסיכון

יחידות חינוך ורווחה ממשלתיות וציבוריות עבור ילדים ונוער בסיכון העניקו לאוכלוסיות אלה שירותים שונים, הכוללים שתי תכניות: האחת -- תכניות חברתיות ובילוי לשעות הפנאי דרך ההשתתפות בתנועות הנוער למיניהן; השנייה -- תכניות העשרה אחרי הלימודים בחינוך הבלתי פורמלי (החינוך המשלים) ובתכניות עירוניות ושל מועצות מקומיות במחלקות לנוער בקהילה. דרך התערבות נוספת היא הוצאה אל מוסדות חוץ-ביתיים, כגון: פנימיות של ישיבות, בתי ספר חקלאיים, כפרי נוער, מוסדות טיפוליים, כגון לאנשים בעלי פיגור שכלי, מוסדות רשות חסות הנוער ופנימיות של מכינות קדם צבאיות.

תכניות הכשרה להכנת עובדים חינוכיים-סוציאליים

לפני קום המדינה, עובדים חינוכיים-סוציאליים, כמו למשל מדריכים בתנועות הנוער השונות, היו חלק מהתנועה לחינוך בלתי פורמלי. ההכשרה התחילה בהכנת "שליחים אידאולוגיים", או מתנדבים, לשמש מדריכים לילדים ונוער בסיכון בערים, בשכונות וביישובי הספר. מדריכים אלו, שבאו מהתנועות השונות, מהקיבוץ ומההתיישבות העובדת, ניסו לשמש כדוגמה טובה לילדים ולנערים שעמם עבדו.

במחצית שנות השלושים, מחלקת הנוער הארצית ביישוב היהודי הייתה אחראית להכנתם ולהדרכתם המקצועית של עובדי הנוער האלו, וחלקם נטלו חלק בפעילות עם בני הנוער במסגרת החינוך המשלים והחלו לקבל תשלום עבור עבודתם.

החל מסוף שנות התשעים הקורסים הבסיסיים וההשתלמויות למיניהן הפכו בהדרגה להיות מקצועיים ואקדמיים, בדומה לנעשה במדינות אירופה ובארצות הברית (בגרמניה למשל, בתי ספר מקצועיים -- fachhochschulen -- הפכו לאוניברסיטאות למדעים יישומיים). בסמינרים, במדרשות, במכללות ובאוניברסיטאות בישראל, יוסדו תכניות ייחודיות לאנשי מקצוע העובדים עם ילדים, נוער ומשפחות בסיכון. במוסדות אחרים להכשרת עובדים חינוכיים-סוציאליים נדרשה תעודה גמר בלבד, ובאחרים נדרשה תעודה אקדמית ממכללה או ממוסד אקדמי אחר. עד היום, עדיין מצויים בארץ עובדים חינוכיים-סוציאליים המועסקים בתחום ללא כל חינוך אקדמי מאורגן או כל הדרכה פורמלית. חלק ניכר מהם הם יוצאי צבא וסטודנטים המחפשים עבודה זמנית (דרור, 2007; המנחם וכפיר, 1994; כהן וכהן, 2001; להב ושמש, 2003).

חקיקה המתייחסת לעבודה החינוכית-סוציאלית

כבכל מדינה דמוקרטית מתוקנת, גם בישראל התקדמות אמתית של תכנית כלשהי אינה אפשרית ללא חקיקה של חוקים המפתחים מדיניות, מכוונים את המאמצים ומסדירים בסיס חוקי ותקציבי ליישום תכנית זו. בעבר היו ניסיונות אחדים להעביר חקיקה חינוכית-סוציאלית שתטפל ישירות בנוער בסיכון בישראל, אך כל הניסיונות עד כה לא נשאו פרי (להב, 1998). חלק מהצורך הדרושי בתחיקה ובתקצוב של תכניות חינוכיות ומיזמים חברתיים בעבר נבע מאי-שקט חברתי והפגנות, כגון אלו של הפנתרים השחורים וקבוצות אחרות, בעיקר מעדות המזרח -- אוכלוסיות מצוקה, שחשו שהם מופלים לרעה. במקום להעביר תחיקה המיועדת להתמודדות ישירה עם חינוכן של אוכלוסיות ילדים ונוער בסיכון ובהדרה ועם טיפול בהן, נעשו במסגרת התקציב

הממשלתי הקצאות והתאמות על פי חוקים קיימים, כגון החוק לחינוך חובה וחוקים ותקנות אחרות המגנים על ילדים (להב ושמש, 2003; קליבנסקי, 2007). בשנת 1990, החוק לחינוך חובה עודכן ונכלל בו תקצוב מיוחד לאוכלוסיית התלמידים הנושרים מבית הספר ולפיתוח תכניות בית ספריות חלופיות במסגרת החינוך הבלתי פורמלי (קליבנסקי, 2007). בשנת 2008, בעת שירותה של פרופ' יולי תמיר כשרת החינוך, הוגשה הצעה לחוק המגדיר את מעמדם המקצועי של עובדים חינוכיים-טיפוליים -- "הצעת חוק העובדים החינוכיים-טיפוליים בנוער בסיכון תשס"ח-2008" (קידום נוער, 2008). הצעת חוק זו כללה את עובדי היחידה לקידום נוער, מחנכי הפנימיות של המינהל לחינוך התיישבותי ועליית הנוער ורכזים ומנהלים חינוכיים במוסדות רשות חסות הנוער. בדברי ההסבר להצעה נטען על ידי מגישה, שמקצועות במסגרות החינוך הפורמליות, כגון: ייעוץ חינוכי, פסיכולוגיה חינוכית וחינוך מיוחד, הוגדרו על ידי משרד החינוך בחוקים ובתקנות כתחומי מומחיות מקצועיים ייחודיים להתמודדות עם קידומם של ילדים ונוער בסיכון. לעומת זאת, בחינוך הבלתי פורמלי בקהילה ובמסגרות מוסדיות חוץ-ביתיות עם ילדים ונוער בסיכון, המשרד לא הגדיר תחומי מומחיות מקצועיים. מציאות זו יצרה ריבוי של בעלי תפקידים, שמקצתם ממומנים על ידי משרד החינוך ורובם על ידי גורמים ממשלתיים ופרטיים. במדינות אירופה, בארצות הברית ובמדינות נוספות, עובדים חינוכיים-סוציאליים מוגדרים בחוק, אך בישראל, לעת עתה לא קיימים כל חוק או תקנה המגדירים את התחום של עבודה חינוכית-סוציאלית או המפרטים את הדרישות המקצועיות ואת התעודות הנדרשות מהעובדים החינוכיים-טיפוליים בשדה. גם אנשי מקצוע המטפלים בילדים ונוער בסיכון בישראל ומוסמכים כעובדי חינוך וכעובדים סוציאליים במוסדות אקדמיים בישראל, אינם זוכים להכרה מיוחדת בזכות הכשרתם ותפקידם המיוחד כבמדינות אחרות. בשנת 2010, בעת ביקורו של שר החינוך גדעון סער במערכת החינוך של נס ציונה, הועלתה שוב ההצעה להכרה בעובדים אלה. אלה אמנם צעדים ראשוניים להענקת הכרה ציבורית לעובדים חינוכיים-סוציאליים, אך עדיין אין לדעת לאן הצעה זו תוביל.

העבודה החינוכית-סוציאלית כיום

הצרכים של ילדים ונוער בסיכון בישראל כיום דומים לאלה של רבות ממדינות מערב אירופה ושל ארצות הברית, אם כי יש להם גם מאפיינים שונים. 63 שנה לאחר קום המדינה, ישראל עדיין מצויה במצב של תנועה והשתנות וממשיכה לעמוד בפני אתגרים וקשיים גדולים, כתוצאה מגודלה של אוכלוסיית העולים, מהרקע הדתי והתרבותי המגוון של התושבים ומהמאמצים המושקעים בביטחון, על חשבון החינוך, הכלכלה והרווחה החברתית.

בישראל מצויים כאמור גופים ממשלתיים, ציבוריים ופרטיים רבים המטפלים באותן בעיות של ילדים ונוער בסיכון במסגרות חינוכיות-חברתיות וטיפוליות. למעשה, ריבוי הגופים והארגונים מקשה ביותר על טיפול יעיל ומוצלח, מה שיכול היה להימנע באמצעות איגום משאבים (קטן, 2005).

בין הארגונים המופעלים על ידי משרד החינוך נמצאים הארגונים הבאים:

- א. המינהל לחינוך התיישבותי ועליית הנוער – מטפל בעיקר בילדים ובני נוער בפנימיות, כפרי ילדים ובתי ספר חקלאיים וכן בילדי עולים או בבני נוער שהגיעו ללא הוריהם ומושמים במסגרות חוץ-ביתיות.
- ב. היחידה לקידום נוער -- מטפלת בתלמידים שנשרו מהמסגרת החינוכית ובחינוך הלא פורמלי בקהילה, ומפעילה בין השאר את תכנית "היל"ה" (השלמת יסוד ולימודי השכלה).
- ג. אגף שח"ר -- מטפל בתלמידים משכבות חלשות ובתלמידים מהפריפריה באמצעות הפעלת תכניות התערבות, על מנת לחזק תלמידים אלה במקצועות הלימוד ולסייע להם לעבור בהצלחה את מבחני הבגרות.
- ד. מסגרת המפת"נים -- מסגרת לנוער בסיכון שנשר מכל מסגרת אחרת בקהילה. מושם בה דגש על חומר לימוד בסיסי, בגרות חלקית ולימוד מקצוע.
- נוסף על אלו, בערים וברשויות המקומיות קיימות תכניות המופעלות על ידי המחלקות לנוער וספורט והמספקות לילדים ובני נוער מסגרת לפעילויות פנאי ונופש וכן פעילויות תרבות והעשרה.

בין הארגונים המופעלים על ידי משרד הרווחה נמצאים הארגונים הבאים:

- א. האגף לנוער וצעירים (מכונה גם "השירות למתבגרים, צעירים וצעירות") – האגף מספק שירותי חינוך לא פורמלי וטיפול בקהילה בקבוצות ובמרכזים קהילתיים, שירותי פנאי ונופש, ספורט וחברה, תכניות מניעה מהתדרדרות, הכוונה מקצועית וייעוץ לנוער וצעירים.
- ב. השירות לילד ולנוער -- יחידה המספקת ייעוץ, הכוונה, תמיכה, הגנה, שירותי תקון ושירותי רווחה לילדים ולבני משפחותיהם, באמצעות עובדים סוציאליים וקציני מבחן לנוער בלשכות הרווחה.
- ג. רשות חסות הנוער – הרשות מפעילה מוסדות חסות לנערים ונערות שנשלחו על ידי בית המשפט לנוער להסתכלות או לשהייה ארוכה, כדי לשקם ולהכניס לחזרה לקהילה בעתיד.
- ד. מוסדות חוץ-ביתיים טיפוליים -- מוסדות המופעלים ומפוקחים על ידי משרד הרווחה, כגון מוסדות לילדים ומבוגרים בעלי פיגור שכלי, וכן מוסדות ובתי חולים לילדים ונוער ולאוכלוסיות מיוחדות בעלות קשיים נפשיים והתנהגותיים המטופלים על ידי משרד הבריאות.

בשל מדיניות ההפרטה ההולכת וגוברת בישראל, חלק מהעבודה החינוכית-סוציאלית מתבצע גם על ידי עמותות וארגונים פרטיים ומתנדבים מהמגזר השלישי, המפעילים תכניות ומיזמים ייחודיים ומספקים בדרך כלל שירותי מניעה, הגנה ורווחה לילדים ולבני נוער ברמה המקומית או הארצית. חלקם מנהלים או מפעילים מיזמים המתמקדים בקבוצות מיוחדות של ילדים ובני נוער הסובלים מתנאים קשים, ואשר לא ניתן להם מענה במסגרות הקיימות. חלק מהעמותות או הארגונים פועלים להגנת זכויות ילדים ובני נוער, מקדמים ומתווים מדיניות לטיפול בהם ודואגים לתקצוב וגיוס תרומות לתכניות ייחודיות לטיפול בבעיות של ילדים ונוער בסיכון. מעורבותו ההולכת ומתרחבת של המגזר השלישי במניעה וטיפול בילדים ובני נוער בסיכון מעוררת ויכוח ציבורי בנושא האחריות בתחום זה -- האם זה תפקידה של הממשלה או תפקידן של העמותות וארגוני המתנדבים המתקצבים חלקית מכספי המדינה

וחלקית מתרומות. בין הארגונים והעמותות האלה ניתן למנות את עמותת עלם, עמותת אשלים של הגיוינט, "ילדים" -- העמותה לילדים בפנימיות ועמותת "אפשר".

תולדות המדרשה להכשרת עובדים חינוכיים-סוציאליים

המדרשה להכשרת עובדים חינוכיים-סוציאליים בירושלים הייתה למעשה אבן היסוד לתחום העבודה החינוכית-סוציאלית הממוסד ולהקמתה של עמותת "אפשר". בשנת 1961 קיבל אהרן לנגרמן את תפקיד המפקח על ההשתלמויות לעובדי רשות חסות הנוער. יחד עם מנכ"ל משרד הסעד דאז החליט על פתיחת "המדרשה להכשרת עובדים חינוכיים-סוציאליים". שם זה למדרשה נבחר בהשפעת פרופ' קרל פרנקנשטיין, ששימש בימים ההם כראש החוג לחינוך באוניברסיטה העברית בירושלים וגם שימש לפני כן כמנהל המפת"נים. פרופ' פרנקנשטיין וידידו יהודה כהנא כתבו ודיברו בהרצאותיהם ובהזדמנויות מקצועיות שונות על המונח "עובדים חינוכיים-סוציאליים", שתורגם מהמונח הגרמני Sozialpädagogik ומהמונח האנגלי Social Pedagogy. במונח זה נעשה שימוש נרחב עד היום, בעיקר במדינות אירופה, אך גם בארצות הברית.

המדרשה נוסדה בירושלים בשנת 1962 והחלה את צעדיה הראשונים בהכשרת מדריכים עבור רשות חסות הנוער. היא שכנה תחילה במבנים של "מוסד נוב לחירשים-אילמים" בשכונה הגרמנית, ועברה מאוחר יותר לשכונת תלפיות. המדרשה שימשה כמרכז ההכשרה וההשתלמויות הארצי, ולאחר מכן, כדי להקל על המשתלמים, נפתחו סניפים שלה בבאר שבע, בתל אביב, בחיפה ובנתניה. התרחבות זו נעשתה ביזמתו של משה שיפמן, שהיה ממונה רשות חסות הנוער באותם ימים, ובתמיכתם של מנכ"ל משרד הסעד דאז ד"ר אריה משה קורץ ושרי המשרד ד"ר יוסף בורג ומיכאל חזני.

זכריה גמליאל הצטרף לצוות ניהול המדרשה זמן קצר לאחר היווסדה ושימש בה תחילה כרכז הקורסים וההשתלמויות וב-1966 החליף את אהרן לנגרמן בתפקיד מנהל המדרשה. המיזמים הראשונים של המדרשה היו בארגון השתלמויות לעובדי מעונות לחינוך מיוחד ברשות משרד הסעד וגם עבור מדריכים שפעלו במוסדות "עליית הנוער". הכשרת המדריכים ברשות חסות הנוער החלה בשנת 1962.

תרומת האו"ם לקידום המדרשה

בימיה הראשונים, המדרשה לוותה ונתמכה על ידי שליח מטעם האו"ם, משום שישראל נחשבה למדינה מתפתחת, שנזקקה לעזרת יוניסף (UNICEF), ארגון למען ילדים הפועל בחסות האו"ם. הארגון תרם למדרשה רכב מיוחד וסיפק לה מומחים לייעוץ מקצועי בתחומים שונים כדי לקדם את פעילותה. ביניהם נמצא פרופ' ג'קובס, מפקח תומך שהתמחה בחינוך אוכלוסייה בעלת פיגור שכלי וטיפול בה. בשנותיה הראשונות של המדרשה התקיימו מספר מחזוריים להכשרת מטפלים לטיפול באוכלוסיות בעלת פיגור שכלי. בשנים 1962--1967 גם הועברו השתלמויות לכל עובדי החינוך והטיפול ב"שירות למפגר" וברשות חסות הנוער ולעובדי המפת"נים ומנהליהם.

תכנית הלימודים

תכנית הלימודים של המדרשה נשאה אופי אינטגרטיבי ונבנתה על קורסים ייחודיים שהוצעו מתחומי החינוך והפדגוגיה, הטיפול והשיקום, הפסיכולוגיה, הסוציולוגיה, התרבות, האמנות והספורט. תכנית ההכשרה נקבעה על ידי ועדה פדגוגית מיוחדת, שבראשה עמד לנגרמן. היא נקבעה לפי הצרכים בשדה בהתייעצות עם קציני המבחן לנוער ואנשי השירות בשדה, לאחר שלא פעם נתגלעו חילוקי דעות בין אנשי הצוות לאנשי השדה באשר לתכנים המתאימים למי שמתעתדים לעבוד בתחום. כאמור, המדרשה הכשירה בדרך כלל עובדים חינוכיים-סוציאליים לשמש כמדריכים וכמטפלים במוסדות לאוכלוסיות לאנשים בעלי קשיים אינטלקטואליים ולמעונות לנוער עובר חוק ברשות חסות הנוער, וכן לעבודה במסגרת המפת"נים. כמו כן, הוצעו השתלמויות למי שכבר עבדו בשדה, ונקבעו מסלולי קידום שמוקדו והוגדרו עבור עובדי משרד הסעד. הוועדה שהכינה בקפידה את תכנית הלימודים הייתה מודעת לחשיבות תקופת ההתמחות, ועל כן ההתנסות בשדה החלה כבר בחודשים הראשונים ללימודים. לשם כך, התלמידים שובצו במועדוני עיריית ירושלים בשכונות בפריפריה כ"עובדי חבורות רחוב" בקרב ילדים ונוער בסיכון שהסתובבו ברחובות ושחלקם הסתבכו עם החוק. בתום שנת הלימודים הראשונה, כל תלמידי המדרשה נשלחו לשנת התמחות אחת במעונות ראשות חסות הנוער, ורק אז קיבלו את התעודה המיוחדת והתחילו לעבוד. חשיבותה הרבה של תכנית המדרשה התבטאה בכך שעבודת ההתמחות הייתה מדורגת, מפוקחת ומבוקרת.

צוות המרצים

צוות המרצים גויס מתוך אנשי סגל באוניברסיטאות, עובדי מנהל ופיקוח במשרד הסעד, מנהלים ומפקחים שעבדו עם נוער בסיכון בקהילה ואף מבין שופטי בית המשפט לנוער. ביניהם היו ד"ר איתן ישראלי, יעקב גיל, רפי קאופמן, ד"ר ברוך עובדיה, ד"ר זאב שפנייר, ד"ר יחזקאל כהן, ד"ר יהודה מרכוס ושמחה גלזר. כמו כן נמנו עליהם פרופ' יעקב קפלנסקי, שלימד חינוך גופני וספורט, צביקה הרניק, שלימד שירה ומוסיקה, וברוריה ברק, שלימדה אמנות ומלאכת יד.

בשנותיה הראשונות של המדרשה לא היו בנמצא ספרי לימוד או כתבי עת חשובים בעברית לנושאים השונים שנלמדו במדרשה. כל מרצה נדרש למעשה להכין עבור התלמידים תכנית כתובה משלו. סגל המרצים עשה מאמצים רבים להכין מקראות לימוד מיוחדות לנושאים השונים, כדי לספק חומר לימודי מתאים ומעודכן המבוסס על מחקר ותאוריה וגם על התנסות בשטח.

איכות התלמידים

בתחילת שנות השישים המדרשה משכה לשורותיה לומדים רבים. כדי להימצא מתאימים לקבלה ללימודים במדרשה, היה על המועמדים לעבור מכרז ציבורי, סינון ראשוני קפדני וסדרת ראיונות, מבחנים פסיכולוגיים ובחינות נוספות. מתוך מאות מועמדים לכל מחזור במדרשה, רק עשרות זכו להתחיל את לימודיהם בה. בוגריה זכו לתנאי שכר טובים ביותר, ואף טובים מאלה של עובדים סוציאליים באותם ימים ושל מי שכבר הועסקו כעובדים חינוכיים-סוציאליים במוסדות רשות חסות הנוער, במוסדות לאנשים בעלי פיגור שכלי

ובמפת"נים. המדרשה בירושלים הכשירה כ-18 מחזורים, ובכל מחזור היו במוצע 25 תלמידים, שהתגוררו בה בתנאי פנימייה.

סגירת המדרשה

בשל מדיניות ההפרטה של הממשלה וארגון מחדש, המדרשה להכשרת עובדים חינוכיים-סוציאליים במתכונתה המקורית נסגרה בתחילת שנות האלפיים, ופעילותה הועברה לגוף חדש -- "בית הספר לעובדים בשירותי הרווחה", שמרכזו ברמת גן, ואליו סופחו הסניפים בבאר שבע, בנתניה ובחיפה.

כתוצאה ממדיניות ההפרטה, מעונות רשות חסות הנוער, מעונות השירות למען המפגר ומוסדות אחרים, ששיוועו לעובדים, החלו לקלוט עובדים חינוכיים-זמניים שלא הוכשרו לתפקידם כלל. רובם היו בוגרי צבא וסטודנטים שטרם סיימו את לימודיהם, אך הם קיבלו תנאים דומים למי שהוכשרו. שינויים אלה בהכרה במעמד העובדים שלא הוכשרו במיוחד לתפקידי הדרכה, אך למרות זאת זכו למעמד דומה לאלה שהוכשרו להדרכה, הביאו בסופו של דבר לסגירתה של המדרשה ושל סניפיה השונים ברחבי הארץ. את מקומם תפסו המכללות לחינוך והמגמות לחינוך בלתי פורמלי באוניברסיטאות (ראו בפרק 8, "הכשרה לתפקיד עובד חינוכי-טיפולי בתחום העבודה החינוכית-סוציאלית"). כיום נותר רק בית הספר לעובדים בשירותים החברתיים ברמת גן, שמשמש כמרכז השתלמויות, הדרכה וספרייה (חלק מצידוד של הספרייה נתרם על ידי עמותת "אפשר" ומשפחת לנגרמן).

תרומתה של עמותת "אפשר" לקידום העבודה והעשייה החינוכית-סוציאלית

תולדות עמותת "אפשר"

עמותת "אפשר" נוסדה בשלהי תשמ"א (1981) על ידי ידידים ובוגרים של "המדרשה להכשרת עובדים חינוכיים-סוציאליים" בירושלים. על הפעילים הראשונים בייסוד העמותה נמנו אהרן לנגרמן, זכריה גמליאל, ד"ר איתן ישראלי, ד"ר ברוך עובדיה, יעקב סדן, ד"ר אבי רמות ובנימין גדליהו.

מטרותיה העיקריות המוצהרות של העמותה הן (אפשר, 2000):

- א. לקדם ולבסס את מעמדו המקצועי והציבורי של העובד החינוכי-סוציאלי (חינוכי-חברתי, חינוכי-טיפולי, חינוכי-שיקומי) בישראל, ובכך לתרום לרווחת ילדים, בני נוער, מבוגרים ומשפחות בסיכון.
- ב. לחזק ולמסד את העיון ואת העשייה בשדה העבודה החינוכית-סוציאלית בישראל.
- ג. ליזום, לנהל, ולבצע מיזמים בשדה העבודה החינוכית-סוציאלית.
- ד. לאגד ארגונים, מוסדות ויחידים העוסקים בעבודה החינוכית-סוציאלית ולשמש כנציגת הארגון הבין-לאומי של העובדים החינוכיים-סוציאליים (AIEJI) בישראל.
- ה. לתמוך במחקר, בפרסומים, בכנסים ובהפצת ידע מקצועי לאנשי מקצוע ולקובעי מדיניות.

פעילות העמותה וציוני דרך בהתפתחותה

מאז היווסדה של עמותת "אפשר" היא יוזמת, מתכננת ומנהלת שירותים ומיזמים חינוכיים-סוציאליים ארציים. נוסף על העשייה בשדה, התורמת ישירות לילדים, בני נוער ומבוגרים בסיכון, בראש מעייניה של העמותה עומדים קידום העובד והעבודה החינוכית-סוציאלית בתחומי ההכשרה וכן ההכרה במקצוע ובזכויות העובד. היא פועלת לפיתוח מידע תאורטי ויישומי המופץ לאנשי מקצוע ומוסדות הכשרה אקדמיים ואחרים בעזרת פרסומים מקצועיים, ארגון כנסים והשתלמויות, ויוזמת את שילובם של גורמים נוספים לצורך התוויית תכניות מקצועיות ולקביעת מדיניות התומכת בקידום העבודה החינוכית-סוציאלית בישראל. העמותה פועלת גם במישור הבין-לאומי ומשמשת כנציגת הארגון הבין-לאומי לעבודה חינוכית-סוציאלית (Association of Social Educators – AIEJI), במטרה להפרות את הידע והקשרים המקצועיים בין ישראל לעולם.

לוח 1: ציוני דרך בהתפתחות עמותת "אפשר"

1981	ייסוד העמותה על ידי ידידי המדרשה ובוגריה.
1981--1984	הקמת ארגון "ידידי המדרשה להכשרת עובדים חינוכיים-סוציאליים" והתוויית דרך פעולה בתחום העבודה החינוכית-סוציאלית.
1984--1994	ארגון סדרת דיונים של מומחים בנושאים עכשוויים, פרסומים והפצתם לאנשי מקצוע וקובעי מדיניות בישראל.
1990	הקמת והפעלת היחידה הארצית לטיפול באלכוהול (כיום מטפלת גם בתחום הימורים והתמכרויות), בחסות משרד הרווחה.
1991	בחודש יוני יצא לאור הגיליון הראשון של "מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית", כתב עת אקדמי שפיט.
1993	בחודש ספטמבר יצא לאור הגיליון הראשון של "הכול על אלכוהול", ביטאון היחידה לטיפול בנפגעי אלכוהול, הימורים והתמכרויות, המופעלת על ידי עמותת "אפשר" ובחסות משרד הרווחה.
1995	יצא לאור "ספר כהנא", הדן בסוגיות בעבודה החינוכית-סוציאלית.
1997	בחודש יוני, יצא לאור הגיליון הראשון של "אפשר", ביטאון לעובד החינוכי-סוציאלי.
1999	עמותת "אפשר" ושותפים נוספים אירחו את הכנס הבין-לאומי לעבודה חינוכית-סוציאלית בירושלים.
1999	עמותת "אפשר" הצטרפה לארגון הבין-לאומי לעובדים חינוכיים-סוציאליים (AIEJI) כנציגתו בישראל והקימה את הסניף הישראלי.
2000	בחודש מאי יצא לאור הגיליון הראשון של "מקסמים", ביטאון השירות לטיפול בהתמכרויות, בשותפות עם האגף לנוער וצעירים ושירותי תקווה, השירות לטיפול בהתמכרויות במשרד הרווחה ועמותת "אפשר".
2001	בחודש מרץ פורסם "מחקר מדיניות בנושא: התמקצעות העובד החינוכי-סוציאלי בישראל", שהיה מחקר המדיניות הראשון בתחום.
2002	בחודש ינואר נחתם "מנשר הכפר הירוק", הצהרת מדיניות בנושא העבודה החינוכית-סוציאלית, נערך דיון מקיף ונתקבלו הסכמות על ידי נציגי ארגונים ואחרים המטפלים בילדים ונוער בסיכון בישראל.
2005	יצא לאור "ספר הפרויקטים: יזמות ופרויקטים בשדה העבודה החינוכית-סוציאלית".
2009	יצא לאור הספר "אתגרים בתחום העבודה החינוכית-סוציאלית עם ילדים ובני נוער בסיכון: דיאלוג גרמני-ישראלי", בגרסה אנגלית מלאה ובגרסת תקליטור עם תקצירים בעברית, בשיתוף עמותת "אפשר" וארגון IGFH

הפעלת מיזמים ומרכזי הגנה בתחום ילדים ונוער בסיכון

העמותה, בשותפות עם משרדים ממשלתיים, הגוינט ואשלים, רשויות מקומיות ועוד, הפעילה ועדיין מפעילה עשרות מיזמים לטיפול באוכלוסיות ילדים, נוער ומבוגרים בסיכון. חלק קטן של המיזמים הם: "שילוב כשותפות" -- שילוב ילדים רגילים ומיוחדים בבתי ספר; "מסיכון לסיכוי" -- שילוב ילדים בעלי צרכים מיוחדים במעונות לגיל הרך; "קהילה אכפתית" -- גיוס המשפחה והקהילה לתמוך בילדיהן; מיזמים המטפלים בדרי רחוב; תכנית התמודדות עם סמים ואלימות בבית הספר; הפעלת מערך ארצי לעובדים סוציאליים, מטפלים ומפקחים במניעה, בשימוש לרעה ובטיפול באלכוהול ובסמים; הפעלת מרכזי הגנה לילדים המנוצלים מינית או אחרת בירושלים ובמרכז הרפואי "שיבא" בתל השומר. מרכז נוסף, בחיפה, נמצא בשלבי תכנון.

היחידה לטיפול באלכוהול, הימורים והתמכרויות

היחידה מופעלת על ידי העמותה ובחסות משרד הרווחה. היא מפעילה תשעה מרכזים טיפוליים ברחבי הארץ, כולל במגזר הערבי, ואחראית על שישה מרכזים נוספים. מבחינה מקצועית, היחידה עוסקת בפעילות מניעה והסברה בקרב תלמידים ובציבור הרחב. מרכזי הטיפול משמשים גם להכשרת סטודנטים לעבודה חינוכית-סוציאלית. היחידה מפרסמת ומוציאה לאור את "הכול על אלכוהול" וכן פרסמה חוברות וספרים רבים בנושא שתיינות ואלכוהול, הימורים והתמכרויות.

פרסומי עמותת "אפשר"

אחת ממטרותיה של עמותת "אפשר" היא הפצת מידע וידע מקצועי לאנשי מקצוע בשדה, לחוקרים, ללומדים ולאנשי מפתח קובעי מדיניות בתחום הרווחה והחינוך, לצורך החיבור בין התאוריה למעשה. אף שהעשייה בשדה בתחום העבודה החינוכית-סוציאלית החלה עוד לפני קום המדינה והיא עשירה ביותר ורבים התחומים המקצועיים העוסקים בה, קיים עדיין פער בינה ובין התאוריה בתחום. הכנסים, המיועדים לדיונים ולהחלפת ידע, ובעיקר הפרסומים שהעמותה מעודדת, תורמים לצמצום הפער הזה.

מאז היווסדה, העמותה פרסמה כמה ספרים: "ספר כהנא -- בין מחנכים לחניכים: סוגיות בעבודה החינוכית-סוציאלית" (1995), "מחקר -- התמקצעות העובד החינוכי-סוציאלי בישראל" (2000), "ספר הפרויקטים -- יזמות ופרויקטים בשדה העבודה החינוכית-סוציאלית" (2005), הספר *Challenges for child and youth care: A German-Israeli dialogue*, בשותפות עם הארגון הגרמני FICE, וספר זה שבידיכם. כמו כן פורסמו מעל 20 חוברות של "שולחנות דיון" ותיאורי מקרה בנושאים חברתיים בוערים והעלאתם על סדר היום הציבורי. בין הנושאים שהועלו: חלופות לטיפול המוסדי, יחסי הגומלין בין אמצעי התקשורת לבין שירותי הרווחה, לחץ ושחיקה בקרב עובדי המגזר החינוכי-סוציאלי, הטיפול במגזר הערבי והדרוזי, גיוס לצה"ל של אוכלוסיות מיוחדות, מעצר קטינים -- מציאות מול חלופות עתידיות ועוד.

כמו כן העמותה מוציאה לאור את "אפשר" -- ביטאון לעובד החינוכי-סוציאלי, את "הכול על אלכוהול", את "מקסמים" לטיפול בסמים והתמכרויות ואת כתב העת האקדמי "מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית", הזוכה לתפוצה והכרה רחבה בין אנשי מקצוע וחוקרים. מקורו של כתב העת

ב"דפים לעבודה חינוכית-סוציאלית" ובכתב העת "מפגש". "דפים לעבודה חינוכית-סוציאלית" פורסם במשך שבע שנים, החל משנת 1964. עורכו היה יהודה כהנא והוא הוקדש לעבודה עם נוער מקופח וקשה הסתגלות. "מפגש" היה כתב העת של האגף לנוער וצעירים במשרד הרווחה. הוא יצא לאור לראשונה ב-1980, עורכו היה איתן מזרחי, והוא דן בנוער במצוקה. בשנת 1991 יצא לאור הגיליון הראשון של "מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית" בחסות עמותת "אפשר" והשירות למתבגרים, צעירים וצעירות (לשעבר -- נוער וצעירים) במשרד הרווחה. כיום שותפים בהוצאתו גם המינהל לחינוך התיישבותי ועליית הנוער וכן המסלול לקידום נוער בבית הספר לחינוך, מכללת בית ברל.

קידום העבודה החינוכית-סוציאלית

העמותה יוזמת ומארגנת כנסים וימי עיון לאנשי מקצוע ולקובעי מדיניות, ובעקבותיהם יוצאים לאור פרסומים. היא מסייעת בקידום המקצוע, בהכרה במקצוע ובהתארגנותם של גופים מקצועיים בתחום העבודה החינוכית-סוציאלית, על ידי השתתפות בדיונים ובהצגת מדיניות. העמותה גם שולחת משלחות ויחידים לייצג אותה ואת העבודה החינוכית-סוציאלית בכנסים ובמפגשים בין-לאומיים בחו"ל, ומסייעת בארגון כנסים בין-לאומיים בשותפות עם הארגון הבין-לאומי לעבודה חינוכית סוציאלית. זאת כדי לגרות ולהעשיר את הידע בתחום בישראל ומחוצה לה.

מה נוכל ללמוד מתוכני הפרק?

מה ניתן ללמוד מההיסטוריה ומהניסיון הישראליים בתחום העבודה החינוכית-סוציאלית? איך נוכל לשפר ולקדם את השירותים לילדים ובני נוער בסיכון? להלן כמה נקודות למחשבה:

- א. **עמותת "אפשר" כמודל לארגון מצליח מהמגזר השלישי** -- כתוצאה מהמשבר הכלכלי ומהמלצות של הבנק העולמי, בשנים האחרונות הולכת ומתרחבת במדינות מתפתחות מדיניות הפרטה של השירותים שהממשלות מספקות לאוכלוסייה. ארגונים רבים מהמגזר השלישי נוטלים על עצמם בהדרגה מילוי חלק מהאחריות שהייתה מוטלת על ממשלותיהם, ומגבירים את מעורבותם בהספקת שירותי חינוך ורווחה לאוכלוסיות בסיכון. ארגונים אלו מעורבים בחזיתות שונות: ניהול והפעלה של מיזמים חינוכיים-חברתיים ושירותי רווחה, הגנה על זכויות האזרח, סגור על אוכלוסיות בסיכון, מסעות פרסום לתמיכה באוכלוסיות אלו, ביצוע מחקרים וקידום מדיניות, הפצה של מידע וידע מקצועיים וכן ייזום שיתוף פעולה בין גורמים שונים, מקומיים ובין-לאומיים, לקידום מטרות משותפות. עמותת "אפשר" עוסקת בכל התחומים האלה ויכולה לשמש דוגמה לארגון יעיל, הפועל בהם בהצלחה.
- ב. **איגום משאבים והתייעלות ארגונית** -- ברור לכול שבארץ קיימים גופים רבים מדי הפועלים בקרב אוכלוסיות דומות ומספקים להן שירותים חינוכיים-סוציאליים דומים -- משרדים ממשלתיים, יחידות ומחלקות, יחידות ברשויות המקומיות, עמותות ועסקים חופפים (קטן, 2005). מצב זה גורם לשימוש בלתי יעיל במשאבים המצומצמים ממילא, מביא להגדרות רבות של אותה עבודה או אותו מקצוע ומציב מטרות רחבות מדי בתחום הטיפול באוכלוסייה בסיכון, מטרות שאינן ברורות או ממוקדות. לא פלא שמצב זה הופך את התחום של עבודה

חינוכית-סוציאלית מעורפל ולא ברור, והוא נראה לצופה מבחוץ כחסר זהות ברורה. לפי קטן, ריבוי גופים המטפלים באותה אוכלוסייה ובאותה בעיה יכול להיות חיובי מצד אחד, כי לגופים רבים יש כוח רב יותר לגייס כספים, משאבים ותקציבים ממשלתיים; אך מצד שני, חשוב ביותר להקים גוף ארצי של ארגונים אלה, גוף חזק, שיחליט על מדיניות מוסכמת, גייס שירותים ויאגם משאבים להגנה על זכויותיהן של אוכלוסיות ילדים ונוער בסיכון. גישה זו של הקמת גוף ארצי מייצג אמנם מאומצת בישראל, אך כאמור יש מקום לשיפור.

ג. **התמודדות בחברה רב-תרבותית** -- העלייה הגדולה לישראל, שאין כדוגמתה בשום מדינה בעולם, וההבדלים התרבותיים והדתיים הקיימים במדינה, יוצרים קשיים ואתגרים רבים בתחום העבודה החינוכית-סוציאלית. אולם מדינת ישראל הדגימה הלכה למעשה, שחברה רב-תרבותית יכולה להגיע להישגים חיוביים, אם כל קבוצה ייחודית תורמת לחברה מחוזקותיה וממאפייניה. זאת על ידי חינוך הקהילה לקבלת הפרט והקבוצה בכבוד וכאזרחים שווים, ללא קשר לרקע התרבותי, הדתי או האידאולוגי שלהם. כמו כן, מדינת ישראל כמדינת העם היהודי מוכיחה כי מטרות ואידאולוגיה משותפות מסייעות במידת-מה בהתמודדות עם שוני חברתי, תרבותי, דתי ואחר.

ד. **עידוד מדיניות חקיקה והקצאת משאבים לשירותים לילדים, נוער ומבוגרים בסיכון** -- בחזית החוקית, נראה שרצוי לדרוש מהמדינה להקצות כספים לחינוך חובה חינוך לכול, כולל ילדים ונוער בסיכון, הזקוקים להתערבות בתחום העבודה החינוכית-סוציאלית בקהילה ובמסגרות חוץ-ביתיות. נראה שהדרך היעילה ביותר להעברת תקציב לאוכלוסיות בסיכון ולהכשרת אנשי מקצוע המשרתים אוכלוסיות אלו (וכן ההכרה בהם והגדרת מקצועם) היא עדכוןם והרחבתם של חוקים, נהלים ותקנות קיימים, שכן הניסיון מוכיח כי העברת חוקים חדשים הנוגעים ישירות לאוכלוסיות אלו ולאלה המשרתים אותן, נתקלת בקשיים מרובים.

ה. **שימת דגש על מתן הזדמנויות חינוכיות נרחבות** -- ישנה הסכמה כללית שחינוך מניעתי הוא הדרך הטובה ביותר למנוע נשירה ממסגרות חינוכיות. מתן הזדמנויות לבני נוער לקידום בלימודים ולקבלת תעודה בגרות או ללמידת מקצוע וסיוע במציאת תעסוקה מתאימה יכולה למנוע את ניכורם והרחקתם מהחברה, בפרט של ילדים ובני נוער עולים המתקשים להתאים את עצמם לחברה ולתרבות החדשות בישראל. בישראל, אגף שח"ר מספק לבתי הספר רעיונות יצירתיים ותכניות התערבות אקדמיות המותאמים במיוחד לתלמידים הבאים מרקע חלש או מהפריפריה, כדי שיעברו בהצלחה את בחינות הבגרות. תכנית של השירות למתבגרים, צעירים וצעירות (האגף לנוער וצעירים) במשרד הרווחה תומכת בפעילויות תעסוקתיות, וב"קידום נוער" נעשים מאמצים להחזיק את התלמידים בבית הספר או במסגרת החינוך הבלתי פורמלי. יותר מכול חשוב חינוך בגיל הרך המספק גירויים ובסיס לגדילה והתפתחות של ילדים. חינוך זה מוענק בתכניות רבות, למשל אלה המופעלות על ידי עמותות אשלים, בשיתוף גופים, ארגונים ועמותות בקהילה.

ו. **חינוך טוב הוא עבודה חינוכית-סוציאלית טובה** -- חלק מהמסגרות, הגישות והרעיונות בחינוך הבלתי פורמלי מתאימים ביותר לעבודה חינוכית-סוציאלית, ונראה שהם משמשים חלק בלתי נפרד מעבודה חינוכית-סוציאלית טובה. מהכתבים של סילברמן-קלר (2001, 2007), נמצא שלחינוך טוב יש הלימה עם חינוך בלתי פורמלי, כמו כן יש לו גם הלימה עם עבודה חינוכית-סוציאלית טובה (Winkler, 2007). על כן, יישום העקרונות והגישות של עבודה חינוכית-

סוציאלית בכל מערכת חינוכית יכול לשמש ככלי מניעה להתנהגות שלילית ובסיס לתכנית חינוכית-טיפולית בקרב כלל הילדים ובני הנוער, כולל אלו שבסיכון.

ז. **הכשרתם וקידומם של עובדים חינוכיים-סוציאליים** – התנהגותם של ילדים ובני נוער בסיכון על פי רוב היא קשה ומורכבת ביותר, ועל כן נדרשים לעבודה עמם אנשי המקצוע המוכשרים והמוסמכים ביותר. הכנת עובדים חינוכיים-סוציאליים ברמה האקדמית הגבוהה והמתאימה ביותר היא צורך חיוני בתקופה טכנולוגית ומורכבת זו. למרות זאת, כרגע מצויים בשדה עובדים חינוכיים-סוציאליים רבים שאין להם הכשרה מספקת, ויש לספק להם מסגרות לימודיות והשתלמויות עם אפשרות לקידום מקצועי ולניעות מהדרגות הנמוכות ביותר לרמה האקדמית הגבוהה ביותר. יישום הכנה בסיסית ותכנית מקצועית לעובדים חינוכיים-סוציאליים כפי שהוצע על ידי המשרד האירופי של הארגון הבין-לאומי לעבודה חינוכית-סוציאלית (ראו נספח 4) וכפי שהוצע על ידי להב ושמש (2003) ובהתאמה לצרכים המקומיים של כל מדינה, הוא צעד בכיוון הנכון. זאת כמובן בתנאי שתכניות אלה תאושרנה ותאומצנה על ידי הממשלות והגופים המקצועיים של כל מדינה, הלכה למעשה. עם זאת, בישראל קיימת תשתית אקדמית להכשרתם של אנשי מקצוע העובדים עם ילדים ונוער בסיכון, והיא מכשירה עובדים מיומנים רבים ואף מתרחבת לקראת הקניית תואר שני. ישראל צריכה ללכת בעקבותיהן של מדינות אירופה, ארצות הברית ומדינות נוספות בהכרה במומחיות מקצועית זו ובחיקוקה הקשורה אליה.

ח. **פיתוח מאגרי מידע מקצועי ותכניות התערבות ייחודיות לנוער בסיכון** -- ילדים ובני נוער בסיכון, שחוו משברים קשים בחייהם, אינם מגיבים בדרך כלל לתכניות חינוכיות-טיפוליות רגילות המופעלות בקרב אוכלוסיות נורמטיביות. על כן יש לפתח עבורם גישות וכלי התערבות מיוחדים. יזמות חדשניות, מיזמים חינוכיים-טיפוליים ייחודיים, פעילויות אתגר וכן התנסויות ולמידה חווייתיות, המניעים את הפרט להשתתף בפעילות החינוכית-טיפולית ולשנות את התנהגותו, הם חשובים ביותר להפעלה בקרב אוכלוסייה זו.

סיכום

עבודה חינוכית-סוציאלית בקרב ילדים ונוער בסיכון בישראל מספקת עניין, קשיים ואתגרים רבים, ומספר רב של אנשי מקצוע רב-תחומיים עוסקים בתחום במסגרות שונות. אנו יכולים להתגאות בכך שקיימים תכניות, מיזמים ומסגרות חינוכיות-טיפוליות מוצלחים המנוהלים על ידי המדינה ועל ידי ארגונים ועמותות בקהילה, כדי להתמודד עם אוכלוסיות בסיכון. מסגרות שונות, כגון כפרי ילדים ונוער, משמשות כמודל חינוכי-טיפולי מוצלח עבור מדינות רבות. רבות מהתכניות החינוכיות-טיפוליות בישראל מבוססות על גישות, עקרונות ותאוריות מתחומי העבודה הסוציאלית, החינוך, הפדגוגיה והאידיאולוגיה החינוכית והלאומית. למרות הכול, טרם הגענו לשלב שבו רמת וטיב הכשרתם של העובדים החינוכיים-סוציאליים יהלמו את הצרכים המורכבים של ילדים ונוער בסיכון, ושההכרה בעובדים ובמעמדם על ידי המדינה תזכה לתשומת הלב הראויה כמו במדינות מפותחות ומתקדמות בעולם. קשיים אלו קשורים כנראה להגדרה הרחבה של העבודה החינוכית-סוציאלית, שעדיין אין עליה הסכמה בין הגופים השונים.

מטרתו של פרק זה הייתה לסקור את ההיסטוריה של העבודה החינוכית-סוציאלית, להעלות שאלות, לתרום לחשיבה רפלקטיבית ולהביא שאלות ורעיונות שנסקרו כאן לדיון, במטרה לתת

ביטוי לקשיים ולאתגרים שהועלו, ובה בעת לספק חשיבה חיובית על דרכי פעולה להתמודדות עם.

במובן מסוים, ישראל היא ייחודית, כיוון שהעולים אליה מגלים רצון להיות חלק ממולדתם החדשה, ומנסים, לעתים למרות הקשיים הרבים, להתאים את עצמם לתרבות הישראלית (אמיר והורוביץ, 2003). ישראל מיישמת אידאולוגיה תרבותית ומדיניות ברורה בקליטת אזרחיה כמדינת היהודים היחידה בעולם. לישראל מטרות לאומיות ברורות, ומאמציה המתמשכים לקיום, בהיותה מוקפת מדינות שכנות עוינות, הם המניע המאחד את אזרחיה הוותיקים והחדשים בהתמודדות עם הקשיים והאתגרים הקשים.

מקורות

- אורמיאן, ח' (עורך) (1973). **החינוך בישראל**. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- אליאב, מ' וקליינברגר, פ' א' (עורכים) (1959). **מקורות לתולדות החינוך בישראל ובעולם**. תל אביב: אוצר המורה.
- אמיר, מ' והורוביץ, מ' (2003). **להיות מתבגר עולה: הקשר בין הגירה, פשיעה ועבריינות -- המקרה הישראלי**. תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- אפשר (2000). **אפשר לעבודה חינוכית-סוציאלית** (דפדפת). ירושלים: אפשר, עמותה לפיתוח שירותי רווחה.
- אפשר (2002). **מנשר הכפר הירוק: הצהרת מדיניות בנושא העבודה החינוכית-סוציאלית**. ירושלים: אפשר, עמותה לפיתוח שירותי רווחה.
- בינטוויץ, י' (1960). **החינוך במדינת ישראל**. תל אביב: יהושע צ'צ'יק.
- גרופר, ע' (עורך) (2007). **הכישורים המקצועיים של עובדים חינוכיים-סוציאליים הנדרשים לשם הכרה מקצועית – מסגרת מושגית. מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית, 25, 115--134**.
- גרופר, ע' (2007). **התייחסות לתגובותיהם של שלמה רומי וחיים להב. מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית, 25, 145--148**.
- דרור, י' (2007). **החינוך הבלתי פורמלי של הנוער "ביישוב" ומדינת ישראל**. בתוך ש' רומי ומ' שמידע (עורכים), **החינוך הבלתי פורמלי במציאות משתנה** (עמ' 29--72). ירושלים: מאגנס.
- המנחם, א' וכפיר, ד' (1994). **ההכשרה והעיסוק בקידום נוער במצוקה: הכשרה אקדמית לקראת פרופסיה. חברה ורווחה, 15(1), 99--112**.
- כהן, ע' וכהן, א' (2001). **מחקר מדיניות בנושא: התמקצעות העובד החינוכי-הסוציאלי – דוח ממצאים והמלצות לדרכי פעולה**. ירושלים: מחקר וייעוץ ועמותת אפשר.
- כהנא, י' (2005). **בין מחנכים לחניכים: סוגיות בעבודה חינוכית-סוציאלית**. ירושלים: אפשר, עמותה לפיתוח שירותי רווחה.
- להב, ח' (1998). **פיתוח תכנית טיפולית בנוער בישראל**. ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט.
- להב, ח' (2003). **מדיניות הטיפול בנוער בסיכון ובנוער מנותק במסגרת היחידות לקידום נוער שבפיקוח משרד החינוך**. ירושלים: משרד החינוך.

- להב, ח' (2007). הכישורים המקצועיים של העובדים החינוכיים-סוציאליים. **מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית**, 25, 139--144.
- להב, ח' ושמשי, א' (2003). עובדי קידום נוער בישראל 2003: הפרופיל האישי והמקצועי של העובדים ביחידות לקידום נוער שבפיקוח משרד החינוך. **מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית**, 18, 25--40.
- לוי, א' (1989). התפתחות הטיפול בצעירים עבריינים: חמישים שנה של שירותי תקון. בתוך י' ווזנר, מ' גולן ומ' חובב (עורכים), **שירותי תקון והעבודה הסוציאלית** (עמ' 21--35). תל אביב: פפירוס.
- סילברמן-קלר, ד' (2001). קווים לפדגוגיה הבלתי פורמלית: דימוי זמן ומקום. **מפגש לעבודה חינוכית סוציאלית**, 15, 15--36.
- סילברמן-קלר, ד' (2007). הפדגוגיה של החינוך הבלתי פורמלי. בתוך ש' רומי ומ' שמידע (עורכים), **החינוך הבלתי פורמלי במציאות משתנה** (עמ' 97--120). ירושלים: מאגנס.
- צמרת, צ' (1999). חינוך ילדי עולים 1948--1996. בתוך א' פלד (עורך), **יובל למערכת החינוך בישראל** (עמ' 769--780). ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט.
- קטן, י' (2005). אתה לא יכול לראות את היער מרוב עצים: המערכת של השירותים לצעירים בישראל – ריבוי ארגונים. בתוך ג' רהב, י' ווזנר ומ' ונדר-שוורץ (עורכים), **נוער בישראל 2004** (עמ' 247--267). תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- קידום נוער (2008). **הצעת חוק העובדים החינוכיים-טיפוליים בנוער בסיכון תשס"ח – 2008**. ירושלים: משרד החינוך, קידום נוער, מינהל חברה ונוער (טיוטת מסמך).
- קליבנסקי, ח' (2007). היבטים התפתחותיים וחברתיים בחינוך הבלתי פורמלי הממלכתי. בתוך ש' רומי ומ' שמידע (עורכים), **החינוך הבלתי פורמלי במציאות משתנה** (עמ' 233--250). ירושלים: מאגנס.
- קשתי, י' (2004). חינוך כאתגר חברתי: אוסף מאמרים על חינוך דתי וחינוך בלתי פורמלי. בתוך ז' גרוס וד' יובל (עורכים), **חינוך כאתגר חברתי** (עמ' 191--198). תל אביב: רמות.
- קשתי, י', אריאלי, מ' ושלסקי, ש' (עורכים) (1997). **לקסיקון החינוך וההוראה**. תל אביב: רמות.
- רומי, ש' (2007). הגיע הזמן ל"מנה העיקרית". **מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית**, 25 (2007), 135--137.
- רומי, ש' ושמידע, מ' (עורכים) (2007). **החינוך הבלתי פורמלי במציאות משתנה**. ירושלים: מאגנס.
- רשף, ש' ודרור, י' (1999). **החינוך העברי בימי הבית הלאומי, 1919--1948**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- Gottesman, M. (Ed.) (1994). *Recent changes and new trends in extrafamilial child care: An international perspective*. London: Whiting & Birch.
- Grupper, E. (2009). Residential care and education in Israel. In E. Grupper, J. Koch & F. Peters (Eds.), *Challenges for child and youth care: A German-Israeli dialogue* (pp. 100--108). Frankfurt/Main: IGFH-Eigenverlag.
- Julia, T. (2005). *A common platform for social educators in Europe*. Barcelona: European Bureau of the International Association of Social Educators (AIEJI).

- Kahane, R. (1997). *The origins of postmodern youth: Informal youth movements in a comparative perspective*. New York & Berlin: Walter de Gruyter.
- Winkler, M. (2009). Why modern societies need social pedagogy more than social work. In E. Grupper, J. Koch & F. Peters (Eds.), *Challenges for child and youth care: A German-Israeli dialogue* (pp. 12--31). Frankfurt/Main: IGFH-Eigenverlag.